

Łukaszewicz, Adam

Kilka uwag o "erze Menofresa"

Przegląd Historyczny 87/2, 319-326

1996

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Kilka uwag o „erze Menofresa”

Wzmianki o „erze Menofresa” często pojawiają się w różnych opracowaniach chronologii starożytnego Egiptu. Z reguły nie towarzyszą im dłuższe objaśnienia.

Era Menofresa jest znana z jednego tylko źródła. Tekst dotyczący heliakalnego Syriusza, przypisywany aleksandryjskiemu matematykowi Theonowi z IV w. n.e. zaczyna się od następujących słów:

Περὶ τῆς τοῦ Κυνὸς ἐπιτολῆς ὑπόδειγμα.

Ἐπὶ τοῦρ ἔτους Διοκλητιανοῦ περὶ τῆς τοῦ Κυνὸς ἐπιτολῆς ὑποδείγματος ἔνεκεν λαμβάνομεν τὰ ἀπὸ Μενόφρεως ἕως τῆς λήξεως Αὐγούστου· ὁμοῦ τὰ ἐπισυναγόμενα ἔτη ἄχϛ· οἷς ἐπιπροστιθοῦμεν τὰ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς Διοκλητιανοῦ ἔτη ρ, γίνονται ὁμοῦ ἔτη αψϛ¹.

J.-B. B i o t, wybitny XIX-wieczny astronom i fizyk francuski, który zajmował się problemem heliakalnego wschodu Syriusza, opublikował tekst Theona i jego przekład, w którym cytowany fragment brzmi jak następuje:

Règle pour le lever héliaque du Chien.

Par exemple, si nous voulons obtenir l' époque du lever héliaque du Chien pour la centième année de Dioclétien, nous comptons d'abord les années écoulées depuis Menophrès jusqu' à la fin d'Auguste: elles donnent pour somme 1605; et leur ajoutant depuis le commencement de Dioclétien 100 annés, on en aura, en tout, 1705².

---

¹ Pomijam dalszy ciąg tekstu dotyczący techniki obliczeniowej. Pełny tekst można znaleźć w J.-B. B i o t, *Mémoire sur divers points d'astronomie ancienne, et en particulier sur la période Sothiaque comprenant 1460 années juliennes*, Paris 1846, „note deuxième”, s. 130; Biot mylnie powtarza ἄχϛ jako sumę powstałą po dodaniu 100 lat do liczby lat, które upłynęły od Menofresa do λήξις Αὐγούστου. Zamieszczony tutaj tekst opiera się na C.R. L e p s i u s, *Königsbuch der alten Ägypter*, Berlin 1858, s. 123; tekst wg Lepsiusa zawiera ἐπισυναγόμενα, poprawną cyfrę αψϛ oraz ἐπιπροστιθοῦμεν (nie zaś συναγόμενα, ἄχϛ czy ἐπιπροστεθοῦμεν jak u J.-B. B i o t, *Mémoire*). Cytaty z Περὶ τῆς τοῦ Κυνὸς ἐπιτολῆς ὑπόδειγμα spotykane w rozmaitych opracowaniach pochodzą z publikacji Biota i Lepsiusa. Por. L. I d e l e r, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, I, Berlin 1825, s. 136 przyp. 1; F.K. G i n z e l, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie. Das Zeitrechnungswesen der Völker*, t. I, Leipzig 1906, s. 193 przyp. 1. (wg J.-B. B i o t, *Recherches sur plusieurs points de l'astronomie égyptienne appliquées aux monumens trouvés en Égypte*, Paris 1823, s. 181, 303). W. S t r u v e, *Die Ara 'ἀπὸ Μενόφρεως' und die XIX. Dynastie Manethos*, „Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde”, LXIII, 1928, s. 45, cytuje Theona za Lepsiusem, op. cit., s. 123. Na podstawie tych skróconych cytatów trudno zorientować się w istocie problemu ery Menofresa.

² „Traduction par M. Hase”, w: J.-B. B i o t, *Mémoire*, s. 130. Por. przekład Lepsiusa, op. cit., s. 124: *Beispiel über den Aufgang des Sirius. Um beispielsweise für das 100ste Jahr der Diokle-*

Postać imieniem Menofres nie jest w ogóle znana z innych źródeł. Z kontekstu należy wnosić, że chodzi o władcę Egiptu.

Cytowany powyżej przekład (*traduction par M. Hase*) zawarty w *Recherches* ogłoszonych przez Biota drukiem w roku 1823 zawiera — zdaniem piszącego te słowa — najzupełniej poprawną interpretację tekstu. I d e l e r tak komentuje podstawowy problem interpretacyjny dotyczący znaczenia słów ἀπὸ Μενόφρεως ἕως τῆς λήξεως Αὐγούστου: *Unter dem Ende — λήξις (sic!) — des August kann, wie der Zusammenhang gleichfalls lehrt, nur das Ende der Aere des August oder der Anfang der Aere des Diocletian verstanden werden*³.

W papirusach dokumentarnych z okresu bizantyńskiego λήξις znaczy bardzo często „kres życia, śmierć”. Nie ulega wątpliwości, że Theon, aleksandryjczyk który żył w IV w.⁴, znał wyraz λήξις w tym właśnie znaczeniu. Rzut oka na teksty literackie również wykazuje przewagę znaczenia „śmierć”, zwłaszcza u autorów z IV w. n.e. i późniejszych. (Przykłady z papirusów dokumentarnych pochodzą z V w. n.e. lub są jeszcze późniejsze)⁵. W dodatku *excessus divi Augusti* nie jest przecież niemożliwym punktem odniesienia. Jednak 1605 lat przed śmiercią Augusta oznaczałoby, że era Menofresa zaczęła się w roku 1591 p.n.e. Nie znamy króla egipskiego panującego około tego roku, którego imię mogłoby w wersji greckiej brzmieć Menofres. Imię tronowe *Neb pehtyre* (Ahmose) założyciela XVIII dynastii otwierającej Nowe Państwo (panował od ok. 1543 r. p.n.e.) mogło dać grecką formę Mefres, o czym piszę gdzie indziej⁶, jednak pomylenie imienia Mefres/Mifres z imieniem Menofres w poważnym tekście jest nader mało prawdopodobne⁷.

Wszelkie takie spekulacje należy jednak porzucić, bowiem z tekstu Theona wynika wyraźnie, iż λήξις Αὐγούστου przypada na ten sam rok, co ἀρχὴ Διοκλητιανοῦ. Jest to decydujący argument dowodzący, że „koniec Augusta” to nic innego jak koniec ery zaczynającej się od objęcia władzy (nad Egiptem) przez twórcę pryncypatu.

Oznacza to, że trzeba ostatecznie przyjąć objaśnienia (Biot, Ideler), których podstawą jest λήξις w znaczeniu „kres, koniec okresu czasu”⁸. Przekład polski cytowanego wyżej fragmentu brzmiałby:

„Przykład [obliczania] wschodu [heliakalnego] Psiej Gwiazdy.

tianischen Aere den [heliakischen] Aufgang des Sirius zu finden, nehmen wir die Jahre vom [Anfange der Aere des] Menophres bis zum Ausgange [der Aere] des August. Dieses sind in Summa 1605 Jahre. Zu diesen zählen wir die 100 Jahre vom Anfange des Diocletian hinzu, macht zusammen 1705 Jahre.

³ I d e l e r, op. cit., t. I, s. 136, przyp. 1.

⁴ Urodził się ok. 335 r. n.e. zaś jego *akme*, według *Liber Suda*, przypada na czasy Teodozjusza I (379-395); por. M. D z i e l s k a, *Hypatia z Aleksandrii*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MXCLX, Kraków 1993, s. 110 nn.

⁵ Zebrane przez F. P r e i s i g k e g o, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden*, t. II, Berlin 1927, przykłady λήξις = „śmierć” odnoszące się do cesarzy pochodzą z VI w.n.e. P. Oxy. XVI 1899.1 pochodzi z V w. (486 r. n.e.) Preisigke nie podaje żadnej referencji do λήξις w znaczeniu innym niż „koniec”, „kres” albo „śmierć”.

⁶ A. Ł u k a s z e w i c z, *Aegyptiaca quaestiones tres*, Warszawa 1995, s. 31-53.

⁷ Jednakże imię tronowe Ramzesa I Menpehtyre jest oczywistym naśladownictwem Nebpehtyre, tj. *praenomen* pierwszego władcy Nowego Państwa. Por. Cl. V a l d e r s l e y e n, *L’Egypte et la vallée du Nil* (2), Paris 1995, s. 496 przyp. 1; K.A. K i t c h e n, *Aspects of Ramesside Egypt. Acts of the First International Congress of Egyptology*, Berlin, 1979, s. 383.

⁸ Por. np. P. Oxy. IX 1208.23 (III w. n.e.); P. Giss. 52.11 (IV w. n.e.), gdzie wyraz λήξις odnosi się do końca okresu czasu (roku lub miesiąca).

Jeżeli chcemy na przykład obliczyć czas wschodu [heliakalnego] Psiej Gwiazdy na rok 100 Dioklecjana, bierzemy [za podstawę] okres od Menofresa do końca [ery] Augusta: daje to razem 1605 lat. Dodajemy do nich 100 lat od początku [ery] Dioklecjana, co łącznie wynosi lat 1705”.

Zatem i U l u f t prawidłowo opisuje wyliczenie Theona jako *1605 Jahre von der apokatastasis unter Menophris bis zum Beginn der diokletianischen Aera*⁹. Koniec (λήξις) ery Augusta przypada w 1605 lat po Menofresie. Wtedy też zaczyna się nowy okres ἀπὸ τῆς ἀρχῆς Διοκλητιανού.

Zacytowanie początkowej partii tekstu Theona wydało mi się wskazane. W publikacjach dotyczących historii Egiptu tekst ten nie był w sposób obszerniejszy przytaczany od połowy XIX wieku, a spotykane czasem nadmiernie skrócone cytaty nie umożliwiają prawidłowej oceny jego sensu. Krótki ten tekst przypisywany Theonowi nie ma zresztą wydań nowszych niż publikacje Biota i L e p s i u s a.

„Era Augusta” nie była w rzymskim Egipcie w powszechnym użyciu¹⁰. Tekst Theona wskazuje wyraźnie na to, że sposób liczenia czasu „od Augusta” był stosowany w astronomii. W codziennej praktyce posługiwano się tradycyjnym egipskim sposobem datowania kolejnymi latami w obrębie poszczególnych panowań. Jest oczywiście, że astronomowie nie mogli zadowolić się liczeniem lat w ramach tak krótkich okresów, w dodatku w systemie, w którym ten sam rok kalendarzowy miał podwójne oznaczenie: był ostatnim rokiem jakiegoś panującego, a zarazem — od pewnej daty dziennej — pierwszym rokiem jego następcy.

Nie ma potrzeby przytaczania tutaj wszystkich rozważań matematycznych związanych z omawianym tekstem przypisywanym Theonowi. Wystarczy przypomnieć, że datowanie według ery Menofresa jest datowaniem od początku okresu sosisowego. Kiedy policzymy 1605 lat wstecz od początku panowania Dioklecjana, otrzymamy rezultat identyczny z początkiem okresu sosisowego, obliczonym w ten sposób, że odejmiemy 1460 lat od roku 139 n.e., kiedy zaczął się kolejny okres sosisowy (Censorinus, zob. niżej).

Wiadomo, jakie znaczenie dla chronologii starożytnego Egiptu mają okresy sosisowe liczące po około 1460 lat¹¹.

Według Theona (1605 lat od Menofresa do początku panowania Dioklecjana) era rozpoczęła się w roku 1322 p.n.e. (według rachuby juliańskiej) albo 1321 p.n.e. (wedle roku egipskiego)¹². Zgadza się to w przybliżeniu z tradycyjną datą początku XIX dynastii. Jest to zresztą jeden z argumentów za odrzuceniem dawnej interpretacji Menofresa jako Merenptaha¹³, który był synem i następcą Ramzesa II.

Data rozpoczęcia okresu sosisowego za Menofresa zgadza się ze świadectwem Censorinusa, który *expressis verbis* stwierdza rozpoczęcie nowego okresu sosisowego w roku 139: *abhinc annos centum imperatore Antonino Pio II Bruttio*

⁹ U. L u f t, *Sothisperiode*, „Lexikon. der Ägyptologie”, t. V, Wiesbaden 1984, kol 1119.

¹⁰ Por. W. L e s c h h o r n, *Antike Ären. Zeitrechnung, Politik und Geschichte im Schwarzmeerraum und in Kleinasien nördlich des Tauros*, Historia Einzelschriften 81, Stuttgart 1993, s. 226: *die kurzfristige Zählung der Jahre der »Herrschaft des Augustus«, die man in Ägypten findet, von der Eroberung des Landes 30 v. Chr. ausging*. W przyp. 11, s. 226, Leschhorn podaje literaturę przedmiotu.

¹¹ Nowsze zwięzłe omówienie problemu w: U. L u f t, op. cit., kol. 1117-1124. Zob. też R.A. P a r k e r, *The Calendars of Ancient Egypt*, Chicago 1950.

¹² C.R. L e p s i u s, op. cit., s. 122.

¹³ C.R. L e p s i u s, tamże, s. 128.

*Praesente Romae consulibus idem dies fuerit ante diem XIII Kal. Aug.*¹⁴. Potwierdzają to monety aleksandryjskie Antonina Piusa, na których widnieje feniks, heliopolitański symbol boga słońca, mityczny ptak, którego rzekome pojawienie się związane było z początkiem okresu sotisowego¹⁵.

Współczesne nam badania archeoastronomiczne prowadzą do rezultatów nieco odbiegających od prostego wyliczenia Theona. Tym niemniej dzisiejsi badacze zgadzają się, że okres sotisowy zaczął się rzeczywiście pod koniec XIV w. p.n.e., bądź w początkach XIII w. p.n.e., przy czym dokładna data tego zjawiska astronomicznego zależy od miejsca, w którym starożytni dokonywali obserwacji i od *arcus visionis*. Czynniki te powodują pewną różnicę między czteroletnimi okresami (*tetraeterides*) heliakalnego wschodu Syriusza w Górnym Egipcie i w Memfis.

Erik H o r n u n g stwierdza, że daty „memfickie” *apokatastasis* tj. początku okresu sotisowego przypadają na lata 1317-1310 p.n.e., a daty „tebańskie” na 1298-1290 p.n.e. Uważa on w związku z tym, że *die neue Sothisperiode bei Memphis/ Heliopolis als Bezugsort in der Regierung Haremhab's, bei Theben als Bezugsort in der Regierungszeit Sethos' I begonnen hat*¹⁶.

Nie ma przy tym żadnej wątpliwości, że właśnie heliakalny wschód Syriusza stanowi wydarzenie, które dało początek „erze Menofresa” poświadczonej jedynie przez Theona, a więc stosowanej zapewne wyłącznie do celów rachunku astronomicznego.

Nie idzie nam w tym miejscu o ustalenie dokładnej daty samego zjawiska¹⁷. Autor tych uwag zmierza jedynie do ustalenia, kim był Menofres.

Większość badaczy zgadza się, że chodzi o jakiegoś króla Egiptu¹⁸. Jednak nie brakowało uczonych, którzy uważali, że *Μενόφρης, *Μενόφρις czy *Μενοφρεύς jest grecką wersją *Mn-nfr* tzn. Memfis („era memficka”)¹⁹. Pomysł ten jest błędny z powodów, które podał Č e r n ý²⁰, a które były znane również wcześniejszym badaczom²¹. Także Hornung zgadza się z wnioskami Černego i odrzuca

¹⁴ Censorinus, *De die natali liber ad Q. Caerellium*, 21.10, wyd. C.A. Rapisarda, Bologna 1991, s. 53.

¹⁵ J. Vogt, *Die alexandrinischen Münzen*, Stuttgart 1924, s. 113-116.

¹⁶ E. Hornung, *Untersuchungen zur Chronologie und Geschichte des Neuen Reiches*, Wiesbaden 1964, s. 61 i przyp. 38.

¹⁷ E. Hornung, op. cit., s. 61; W. Barta, *Die ägyptischen Sothisdaten und ihre Bezugsorte*, „Jaarbericht van het Voorasiatisch-Egyptisch Genootschap »Ex Oriente Lux«” XXVI, 1979-1980, s. 26-34; por. tenże, *Thronbesteigung und Krönungsfeier als unterschiedliche Zeugnisse königlicher Herrschaftsübernahme*, „Studien zur Altägyptischen Kultur” VIII 1980, s. 33-53; R. Krauss, *Sothis- und Monddaten. Studien zur astronomischen und technischen Chronologie Altägyptens*, „Hildesheimer Ägyptologische Beiträge” 20, Hildesheim 1985. Krauss datuje panowanie Ramzesa I na lata 1292-1290 p.n.e.

¹⁸ Jednak R. Krauss, *Das Ende der Amarnazeit. Beiträge zur Geschichte und Chronologie des Neuen Reiches*, „Hildesheimer Ägyptologische Beiträge” 7, Hildesheim 1978 (2. wyd. 1981), s. 264-273, odrzuca jakikolwiek związek między omawianą erą a imieniem jednego z królów Egiptu.

¹⁹ Wcześniejsza literatura w: W. Struve, op. cit., s. 45 n. 3. W nowszych czasach pogląd taki reprezentują M.B. Rowton, *Mesopotamian Chronology and the »Era of Menophres«*, „Iraq” VIII, 1946, s. 94-110 i H. Stock, *Der Hyksos Chian in Bogazköy*, „Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft” XCIV, 1963, s. 79 przyp. 36. Por. C. Vandersleyen, *L’Égypte*, s. 496 przyp. 1.

²⁰ J. Černý, *Note on the Supposed Beginning of a Sothic Period under Sethos I*, „Journal of Egyptian Archaeology” XLVII, 1961, s. 150-152.

²¹ Wiedział o tym już C.R. Lepsius, *Die Chronologie der Aegypter*, Berlin 1849, 173, cytowane przez Struve, op. cit., s. 45 przyp. 6. Pogląd ten podzielał K. Sethe, *Sethos I und*

„hipotezę memficką”²². Czytelnika ciekawego argumentów odsyłam do publikacji tych autorów.

O królu Menofresie nie wspomina żaden z zachowanych wyciągów z dzieła Manethona. Dlatego właśnie początkowo nie podejmowano prób identyfikacji²³. Ale i późniejsze badania nie przyniosły rozstrzygnięcia. *Mrj-n-Pth* i *Mn-ph(tj)-R'* zawsze byli najpoważniejszymi kandydatami. Myśl, że *Μενόφρης to *Mrj-n-Pth* pochodzi od Karla Richarda Lepsius. Lepsius jest też autorem hipotezy, że w zachowanym tekście Theona znajduje się błąd: *Μενόφρης to według niego deformacja pierwotnego imienia *Μενόφθης określającego króla imieniem Merenptah, następcę Ramzesa II²⁴.

Merenptaha odrzucono z oczywistych powodów chronologicznych — panował o całe stulecie za późno, by za jego panowania mógł zacząć się okres sosisowy. Wielu uczonych proponowało ojca Ramzesa II, Setiego I, którego drugi kartusz również zawiera epitet *Mrj-n-Pth*.

Rzecznikiem tezy, że Menofres to Seti I o przydomku Merenptah był W. Struve²⁵. Kurt Sethe wyznawał ten sam pogląd a nawet opublikował interesujące teksty egipskie, z których, jak sądził, wynika, że za panowania Setiego I zaczęła się „nowa era”²⁶. Inskrypcje te mówią o „początku wieczności” za Setiego I; kto zna również teksty greckie, ten musi skojarzyć takie wyrażenie z pojęciem αἰών, którego przecież używano w związku z okresem sosisowym.

Jaroslav Černý²⁷ poddał rewizji poglądy Strugego i Sethego. Černý, który pod tym względem zgadza się z Rowtonem²⁸, skądinąd wyznającym „hipotezę memficką”, zwrócił uwagę na to, że nie jest zbyt prawdopodobne, by Setiego I w starożytności grecko-rzymskiej określano imieniem pochodzącym od *Mrj-n-Pth*, co było tylko epitetem towarzyszącym imieniu własnemu (*nomen*). Z drugiej jednak strony Ramzes II jeszcze w późnych ekscerptach *Aigyptiaka* Manethona określany jest jako *Miammoun*²⁹. Określenie *Mrj-n-Pth*, tak jak *Mrj-Jmn*, mogło zapewne stać się dla Greków imieniem faraona. Dla Egipcjan typowym określeniem Setiego I było jednak jego imię tronowe *Mn-M3't-R'*. Natomiast historiografia grecka przyjęła imię własne (*nomen*) utworzone od imienia kontrowersyjnego boga Seta i w wyciągach z Manethona król ten występuje jako Σέθωϛ. Nie ma powodów, by przypisywać mu nie poświadczone nigdzie imię *Μενόφθης.

Černý cytuje teksty, świadczące, że formuły, które w inskrypcjach Setiego I miały rzekomo mówić o początku nowej ery, są w rzeczywistości jedynie życzeniami długiego panowania („wieczności”)³⁰.

Černý uważał, że *Mn-ph(tj)-R'* (imię tronowe Ramzesa I) stanowi właściwe źródło greckiej formy Menofres. Opinię tę spotykamy już przed nim; później po-

die Erneuerung der Hundsternperiode, „Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde” LXVI, 1931, s. 1-7.

²² E. Hornung, op. cit., 61-62.

²³ — *diesen alten ägyptischen König finden wir sonst nirgends weiter genannt*, L. Ideler, op. cit., t. I, 136 przyp. 1.

²⁴ C.R. Lepsius, op. cit., s. 128.

²⁵ W. Struve, op. cit., s. 45-50.

²⁶ K. Sethe, loc. cit.

²⁷ Tamże, s. 150-152.

²⁸ Tamże, s. 108-109.

²⁹ Παμείσσης Μιαμμού[v], Theophilus, *Ad Autolyicum*, III, 20, w: Manetho, *Aegyptiaca*, ed. W.G. Waddell, Loeb Class. Lib., London 1980, 108. Por. też Syncellus: Μιαμούς, tamże 236.

³⁰ J. Černý, op. cit., s. 150-151.

dzielało ją wielu badaczy³¹. Inni specjaliści odrzucili jednak tę interpretację. Na przykład Hornung pisze (1964): — *bleibt die alte Identifizierung mit Mrj-n-Pth = Sethos I. immer noch die wahrscheinlichste*³². Później (1984) U. Luft stwierdził: *Der Name Menophris ist entweder mit einem der Namen von König Sethos I. oder Ramses I. verglichen worden, ohne daß Einigkeit erzielt werden konnte, obwohl viele Anzeichen für Sethos I. sprechen*³³.

Wiele przemawia za odrzuceniem koncepcji, że Menofres to Merenptah (co miałoby odnosić się do Setiego I, a nie do późniejszego faraona imieniem Merenptah). Pogląd Lepsiusa i Struvego zakłada trudny do wytłumaczenia błąd w tekście: *Μενόφρης zamiast *Μενόφθης³⁴. Černý ma rację, gdy mówi, że *Mn-phtj-R'* — to znaczy Ramzes I — o wiele bardziej odpowiada formie *Μενόφρης. Wczesniejszych zwolenników takiej koncepcji wymienia Struve³⁵.

Za Ramzesem I przemawia zwłaszcza trafna obserwacja Černego, że *Mn-phtj-R'* wymawiano w rzeczywistości *Mn-ph-R'* — tym łatwiej wytłumaczyć grecką formę *Μενόφρης³⁶.

Wywód Černego pragnąłbym uzupełnić dodatkowym spostrzeżeniem. Dotyczy ono mianownika zhellenizowanej formy imienia tronowego Ramzesa I, którą znamy jedynie w dopełniaczu. *Μενόφρης — rzecz jasna — nie może w dopełniaczu przybrać formy Μενόφρεως. Hipotetyczny mianownik *Μενοφρεύς jest nieprawdopodobny. Podstawą zachowanego dopełniacza Μενόφρεως jest bez wątpienia forma *Μενόφρις. Jednakże formy *Μενόφρις nie możemy uznać za autentyczny mianownik tego imienia. *Μενόφρις znajduje wszakże łatwo wytłumaczenie jako wynikły z jotacyzmu banalny błąd ortograficzny zamiast *Μενόφρης. *Μενόφρης, forma zawierająca pierwotny element ρη (imię bóstwa solarne), była właściwą wersją imienia.

Mimo, że *Mn-phtj-R'* (Ramzes I) stanowi jedyne możliwe wytłumaczenie imienia Menofres, to jednak nie trzeba wcale aż tak kategorycznie jak to czyni Černý odmawiać wszelkich cech prawdopodobieństwa koncepcji Sethego dotyczącej formuł mówiących o początku wieczności, zawartych w inskrypcjach Setiego I. Fakt, że podobne formuły zdarzają się i później nie zaskakuje i nie przemawia przeciwko pogładowi Sethego, ani przeciw istnieniu jakichś szczególnych moty-

³¹ P. M o n t e t, w: „Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” 1937, s. 418-426; tenże, *Le drame d'Avaris. Essai sur la pénétration des Sémites en Egypte*, Paris 1941, s. 111-112; *L'Egypte et la Bible*, Paris 1959; por. *Cambridge Ancient History* t. 1.1 (wyd. 3), Cambridge 1970, s. 190; t. III.2 (wyd. 3) Cambridge 1975, s. 218.

³² E. H o r n u n g, op. cit., s. 61-62; por. A. G a r d i n e r, *Egypt of the Pharaohs*, London 1961, 249: *thus royal name (tzn. Menofres) has been interpreted by Struve, followed by Sethe, to be a slightly corrupted form of the epithet Mrj-n-Pth »beloved of Ptah« which normally stands at the beginning of Sethos's second cartouche. This clever conjecture may or may not be right.*

³³ Tamże, kol. 1119.

³⁴ Wbrew pogładowi S t r u v e g o (op. cit., s. 45-46 przyp. 1) taki błąd jest mało prawdopodobny paleograficznie.

³⁵ S t r u v e, op. cit., przyp. 5.

³⁶ Znane są przypadki przedstawienia ze względów eufonicznych: taki proces mógł doprowadzić do zmiany *-phtj w* — *πάθης* (por. D.B. R e d f o r d, *The Name Manetho. Egyptological Studies in Honor of Richard A. Parker*, ed. L.H. L e s k o, Hanover and London 1986, s. 119, przyp. 8, por. J. Q u a e g e b e u r, „Orientalia Lovaniensia Periodica” VI/VII, 1976, s. 471, przyp. 77), co jednak nie wyklucza innych możliwości. W tekstach z Bogazköi *Mn-phtj-R'* dało *Minpahitari3a*, por. H. R a n k e, *Keilschriftliches Material zur altägyptischen Vokalisation*, Berlin 1910, s. 13. S t r u v e twierdził, że *Mn-phtj-R'* dałoby „*etwa Μενπαθηρίς*”, op. cit., s. 46.

wów uzasadniających użycie takich wyrażení. Te same sformułowania w odmienionych okolicznościach mogły być pozbawione pierwotnego znaczenia i stanowić jedynie kalkę wcześniej ustalonego wzoru (por. przytoczoną przez Černego inskrypcję z roku 9. Ramzesa II)³⁷.

Okres sosisowy zaczął się z początkiem XIX dynastii i formuła mówiąca o początku wieczności mogła w tych czasach mieć rzeczywiście głębsze znaczenie. Zarówno krótkie (trwające niespełna półtora roku) panowanie Ramzesa I, jak i początek panowania Setiego I należały zapewne do tej samej *tetraeteris* czyli czteroletniego okresu heliakalnego wschodu Syriusza. „Początek wieczności” za Setiego I nie kłóci się więc wcale z „erą Menofresa” noszącą imię Ramzesa I. Inskrypcje Setiego umacniają tylko wrażenie, że pierwsi władcy nowej dynastii uważali swoje czasy za początek nowej epoki.

Niemniej interpretacja Setho ma słabe strony — należy do nich przede wszystkim brak dowodów świadczących o związku między heliakalnym wschodem Syriusza a pojęciem odrodzenia czy nowej ery (*whm mswt vel sim.*)³⁸. Termin *whm mswt* występuje już za Amenemhata I, zaś u kresu Nowego Państwa używał go Ramzes XI.

Z drugiej strony trzeba przy tej okazji zauważyć, iż imię tronowe (*praenomen*) Ramzesa I stanowi niewątpliwie świadome nawiązanie do imienia tronowego króla *Nebpehtyre* Ahmose, od którego zaczęła się nowa wielka epoka świetnego Egiptu. Warto też przypomnieć pierwotną formę imienia *nebty*, która była w użyciu w początkach panowania Ramzesa I *whm rnpwt mj Jtm* (*Celui qui renouvelle les années comme Atoum*)³⁹. Może to stanowić aluzję do rozpoczęcia nowego okresu sosisowego za panowania *Mn-phjtj-R'* Ramzesa I. Jego imię *nebty* zmieniono później na *h'j m nsw mj Jtm*.

Można by próbować zakwestionować powyższy argument, gdyby zabytek noszący inskrypcję ze wspomnianym imieniem istotnie należał — jak twierdzi Aldred — do wcześniejszego okresu rzekomej koregencji Horemheba i Ramzesa⁴⁰. Jednakże źródła nie potwierdzają tej hipotetycznej koregencji. Koncepcja Aldreda jest najprawdopodobniej błędna.

Nie mogę się zgodzić z twierdzeniem, że jest *extremely improbable that two versions of the Nebty-name of Ramesses I would have been composed during the mere sixteen months of his reign*⁴¹. Pierwsza wersja imienia mogła stanowić odbicie niezwyklego zdarzenia z początków panowania; tę pierwszą wersję wkrótce potem z jakichś powodów zmieniono.

³⁷ W. Struve, op. cit., s. 151.

³⁸ Aiów budzi skojarzenia z egipskimi poglądami na wieczność (*nhh*), na co wskazywał Sethe (op. cit., s. 1-7). W okresie rzymskim popularyzacja wierzeń astrologicznych nadała tego rodzaju zjawiskom szczególne znaczenie. Legendy monetarne z Egiptu z roku 2. Antonina Piusa potwierdzają wrażenie, że heliakalny wschód Syriusza oznaczał początek nowej ery, aiów. Warto zwrócić uwagę na izopsecificzny ekwiwalent aiów liczącego 1460 lat: αυξ (co do tej właśnie liczby lat okresu sosisowego por. np. Theon Alex., *Magn. Comm. in Ptol. Can. I 7, Le „Grand commentaire” de Théon d'Alexandrie aux Tables Faciles de Ptolémée I*, wyd. J. Magenot, J. Thion, *Stude Testi 315*, Città del Vaticano 1985, s. 113). Skojarzenie z αυξάνω, αυξω, αυξησις nasuwało się nieodparcie.

³⁹ Por. A.-P. Zivie, *Ramses I*, „Lexikon der Ägyptologie”, t. V, Wiesbaden 1984, kol. 103 przyp. 18. Imię to jest znane z zabytku w Royal Scottish Museum w Edynburgu, nr inw. 1965.318, zob. niżej przyp. 40.

⁴⁰ Por. C. Aldred, *Two Monuments of the Reign of Horemheb*, „Journal of Egyptian Archaeology” LIV, 1968, s. 100-103.

⁴¹ Tamże, s. 101.

Seti I używał określenia *whm mswt* jako imienia *nebty*, co raz jeszcze wskazuje na przekonanie założycieli XIX dynastii, iż zapoczątkowali nowy okres dziejowy. Interesujące nas tutaj zjawisko astronomiczne stanowiło być może tylko jedną z przyczyn takiego poglądu.

Trzeba ponadto podkreślić niezupełną pewność datowania początków XIX dynastii oraz duży margines względności daty sosisowej. Przypomnijmy, że według Hornunga daty „memfickie” początku okresu Sosisowego to 1317-1310 r. p.n.e., „tebańskie” zaś: 1298-1290 r. p.n.e. Wobec przyjmowanego przez siebie datowania poszczególnych panowań⁴², Hornung sądzi, że dla obserwatorów z Memfis/ Heliopolis okres sosisowy zaczął się jeszcze za Horemheba, w Tebach zaś już w czasach Setiego I (por. wyżej, przyp. 15 i 16).

Hornung jest zwolennikiem tezy, iż Menofres (*Mrj-n-Pth*) to Seti I, jednak i on zgadza się, że *Eine sprachliche Gleichsetzung von *Μερόφρηξ und Mn-ph(tj)-r', dem Thronnamen Ramses' I., bleibt trotzdem möglich, da man in römischer Zeit kaum noch gewußt haben wird, welcher König beim Beginn der Sothisperiode regiert hat*⁴³.

Jest zupełnie możliwe, że nazwa ery Menofresa w źródłach greckich nie wynika z prostej kontynuacji tradycji z czasów faraonów, ale jest rezultatem obliczeń dokonanych w okresie rzymskim: od daty stanowiącej odpowiednik roku 139 n.e. odjęto 1460 lat. Dało to datę, którą na podstawie istniejących wtedy kompletnych list królów Egiptu⁴⁴ zidentyfikowano jako pierwszy rok panowania króla Menofresa = *Mn-ph(tj)-R'* czyli Ramzesa I. Stąd mogło powstać określenie ery.

Jest jednak nie mniej prawdopodobne, że to obserwacje heliakalnego wschodu Syriusza przeprowadzone za czasów Menofresa = Ramzesa I i jego syna Setiego I skłoniły obu tych władców do użycia w propagandzie formuł mówiących o początku nowej ery, i że rachuba upływających od czasów Menofresa lat okresu sosisowego występowała już w egipskich tekstach astronomicznych z czasów faraonów.

Jedno w każdym razie nie ulega wątpliwości — wbrew utrzymującym się w literaturze odmiennym opiniom należy przyjąć, że imię Menofres stanowi grecki odpowiednik *Mn-ph(tj)-R'* i odnosi się do Ramzesa I.

⁴² Hornung zakładał wówczas (1964), że Horemheb wstąpił na tron w roku 1337/31, Ramzes I w 1307/1301 a Seti I w 1306/1300 r. p.n.e., op. cit., s. 59. Obecnie przeważa tendencja do datowania Horemheba na lata 1319-1292 p.n.e., Ramzesa I na 1292-1290 r. p.n.e. a Setiego I na 1290-1279 r. p.n.e.

⁴³ E. Hornung, op. cit., s. 61 przyp. 39.

⁴⁴ Nie ma najmniejszej wątpliwości co do tego, że listy takie istniały również w wersji greckiej; oprócz Manethona por. P. Oxy. XXXI 2551 verso I 20 (fragment listy królów Egiptu z podaniem liczby lat panowania).

were not natural, but caused by God. The aim of this interference was punishment and the redemption of human sins. This apocalyptic vision of cataclysms was however supported by deep knowledge of natural history.

J. Kolendo — The import of furs from Barbaricum to the Roman Empire

The Author, opposing the widespread opinion in historiography, states that until the middle of 4th century the fur and skin trade did not play an important part of the exchange between the Romans and the Barbarians. This statement is supported by the low prices of furs in the Empire together with the fact that for the Romans the fur and skin clothes were characteristic of the low class citizens (shepherds) and barbarians. The only exception was the sealskin valued by the Romans because of their curative powers. Only at the decline of Antiquity, under the influence of German traditions, did some of the furs begin to be regarded as a luxurious kind of garment. Only then did the period of an increasing significance of furs in far-reaching trade in Europe start.

R. Kulesza — The escapes of population. A forgotten aspect of the Greek war (6-5 cent. B.C.)

Taking into consideration the reasons for the quick restoration of towns whose population was slaughtered, taken prisoner or deported, the Author puts forward a hypothesis about the essential significance of escapes during the Greek wars. Organized flights constituted a method of protection of the population, belongings and livestock; by means of reducing the number of people they increased the amount of food for the troops and in case of war catastrophe they allowed the quick restoration of *poleis*. The evacuation of population has not left many traces in the sources. It was caused by the convention in which the Greek historians described the war.

W. Lengauer — Dionysius in the world of animals

The Author analyses the issue of animals' role in the Greek beliefs and the relations between the animal world and the world of gods. He presents this issue giving examples of Artemida and Apollo and Dionysius in particular. A number of mentioned sources (pieces of literature, ritual songs, coins) prove that Dionysius was worshipped as a bull, sometimes also as a goat and a deer. In his rituals there were also people in animals' skins. In conclusion, the Author states that Dionysius, the god thanks to whom people know wine, has a dual nature: he is a benefactor of humankind and at the same time he is the god of savage, bestial world.

A. Łukaszewicz — Some remarks on the "Menophres era"

The Author considers the notion "era" lasting from Menophres until the end of Augustus rule and coming from the text by Theon from Alexandria (4th century). The Author identifies the unknown name Menophres with a nickname of Ramses I *Mn-ph — R'*. In the Author's view the "Menophres era" equals the sotistic period. Because of the lack of sources it is impossible to state whether the notion "Menophres era" comes from the old astronomical Egyptian tradition or maybe it originated during the Roman times.